PULATOV Djavdat Abdujabborovich
O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi
Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
javdatpulatov@gmail.com

TARBIYA JARAYONIDA SHARQ MUTAFAKKIRLARINING PEDAGOGIK VA PSIXOLOGIK QARASHLARINING O‘RNI

РОЛЬ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ ВОСТОЧНЫХ МЫСЛИТЕЛЕЙ В ПРОЦЕССЕ ВОСПИТАНИЯ

THE ROLE OF PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL VIEWS OF EASTERN THINKERS IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Sharq mutafakkirlarining pedagogik va psixologik qarashlari tahlil qilinib, ularning ta’lim-tarbiya jarayonidagi ahamiyati ochib berilgan. Shuningdek, ulug‘ mutafakkirlar merosining zamonaviy tarbiya tizimida qo‘llanish imkoniyatlari ko‘rsatilgan. Maqolada tarbiya jarayonida axloqiy-ruhiy tarbiya, insonparvarlik g‘oyalari va ma’naviy kamolotga erishishda mutafakkirlar ilmiy merosining ahamiyati asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar: *mineralogiya, Avitsenna, tabobat qonuni, ijtimoiy psixologiya, regional, etnopsixologiya, teologiya, tipologiya.*

Аннотация. В данной статье анализируются педагогические и психологические взгляды восточных мыслителей, раскрывается их значение в процессе обучения и воспитания. Также показаны возможности применения наследия великих мыслителей в современной системе воспитания. В статье научно обосновано значение идей гуманизма, нравственно-духовного воспитания и достижения духовного совершенства в процессе воспитания на основе научного наследия мыслителей.

Ключевые слова: минералогия, Авиценна, «Канон врачебной науки», социальная психология, региональная, этнопсихология, теология, типология.

Annotation. *This article analyzes the pedagogical and psychological views of Eastern thinkers and reveals their significance in the process of education and upbringing. It also highlights the possibilities of applying the heritage of great thinkers in the modern educational system. The article scientifically substantiates the importance of humanistic ideas, moral and spiritual education, and the achievement of spiritual perfection in the upbringing process based on the scientific legacy of these thinkers.*

Keywords: *mineralogy, Avicenna, The Canon of Medicine, social psychology, regional, ethnopsychology, theology, typology.*

KIRISH

Umumiy tarix doirasida ham o‘rta asrlarda Sharq uzoq vaqt G‘arbga nisbatan ilgarilab ketgan. Xitoy, Hind, Arab, Eron, O‘rta Osiyo madaniyati bu davrda G‘arbga nisbatan erta rivojlangan.

O‘rta Osiyoda ilm-fan ma’rifatning rivojlanishi, bu hududdagi ilmiy dunyoqarashlar bilan belgilanadi. Bizning davrimizgacha arab istilosigacha bo‘lgan davrdagi ilm-fan va madaniyat taraqqiyoti haqidagi ma’lumotlar saqlanib qolmagan. Chunki arab xalifaligining O‘rta Osiyoga Islom dinining yoyilishi va buning oqibatida O‘rta Osiyoda bu diniy qarashlariga qarama-qarshi bo‘lgan yozma adabiyotlarning hammasi mutlaqo yo‘q qilib yuborilgan. Bundan tashqari O‘rta Osiyodagi o‘zaro feodal urushlar ham ilm-fan va madaniyatning taraqqiyotiga salbiy ta’sir etgan. XIII asrda O‘rta Osiyoni mo‘g‘ullar bosib oladi va o‘rta asrlarda yaratilgan fan va madaniyat sohasidagi ilmiy adabiyotlarning to‘plangan qismi shu bosqinchilar tomonidan yo‘q qilib yuboriladi. Shunga qaramasdan O‘rta Osiyoda ilm-fan va madaniyat yuqori darajada rivojlangan deb ayta olamiz [1].

O‘rta asrlarda O‘rta Osiyoda qator-qator olimlar, mutafakkirlar yashab ijod etgan. Ular faqat dinga taalluqli fanlardagina rivojlanib qolmasdan, ilm-fanning shunday sohalari: riyoziyot, falsafa, astranomiya, meditsina, pedagogika, anatomiya, etika-estetika, psixologiya va hokazo fanlar bo‘yicha butun jahon tan oladigan darajada ilmiy asarlar yaratgan. Bu asarlarni faqat O‘rta Osiyo kitobxonlari o‘qib qolmasdan, balki butun

ISSN 2181-9572

jahondagi taraqqiyparvar mutafakkirlar ham o‘quv risolasi sifatida foydalangan, ana shunday olimlardan biri Abu Nasr Muhammad Ibn Tarxan (al-Farobiy) - 870-950 yillarda Farob shahrida tug‘ilgan. Farobiy Aristotel va Platonning ishlarini O‘rta Osiyoda keng ommalashtirgan, shuning uchun G‘arbda ikkinchi muallim degan nom olgan [2].

Farobiy yozgan asarlaridan bizning e’tiborimizga falsafa, pedagogika, psixologiya, etika-estetika bo‘yicha asarlari qiziqtiradi. Farobiyning fikricha, muhit va tarbiyaning ta’sirida inson shaxsining axloqiy sifatlari shakllanadi. Axloq tushunchasini Farobiy inson xarakteri bilan chambarchas bog‘liq deb hisoblaydi.

Chunki xarakterdagi har bir xislatlarni yaxshi tomonga qaratib o‘zgartirish mumkin. Shunga asosan inson axloqini faqat yaxshi tomonga qaratib o‘zgartirish imkoniga ega.

Uning fikricha inson shaxsining barkamol shakllanishi uchun 4 ta to‘siq bor [3]: hurmatsizlik, axloqsizlik, o‘zgaruvchanlik, ikkilanish.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

Sharq mutafakkirlarining pedagogik va psixologik qarashlari negizida tarixiy-milliy yondashuvlarga asoslangan ajdodlar tajribalari (Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Amir Temur, Ulug‘bek, Alisher Navoiy, Abdulla Avloniy Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Amir Temur, Ulug‘bek, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Kaykovus, Abdulla Avloniy [2;3;4;5;6;] kabi mutafakkirlarning asarlari) poydevor vazifasini o‘taydi desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Pedagogik merosimizda ajdodlarimiz tomonidan yosh avlod tarbiyasi masalalariga, o‘quvchilarda “xulq-atvor me’yorlarini rivojlantirilishi” masalalariga jiddiy e’tibor berilgan. Aytish o‘rinliki, ajdodlarimiz merosining zamonaviy ta’lim - tarbiyadagi o‘rni, tarbiya sohasida o‘ziga xos dorilfunun yaratganligi, avloddan avlodga o‘tib kelgan o‘z tarixiy va madaniy qadriyatlarini hamda o‘ziga xos an’analarini saqlab qolishga muvaffaq bo‘lganligi, axloq-odobga oid qarashlari tarbiya nazariyasi bo‘yicha ta’limoti butun jahonga o‘rnak bo‘larli ma’no va mazmun kasb etgan.

Bundan tashqari Farobiy tarbiyaning qattiq va yumshoqligi haqida ham o‘z fikrlarini bayon qiladi. Bu o‘z navbatida tarbiya psixologiyasining asosiy g‘oyasi va metodlaridan biri hisoblanadi. Uning fikricha shogirdga ta’lim-tarbiya berishda haddan tashqari qattiqqo‘llik ustozga nafrat hissini uyg‘otadi. Uning ruhida o‘z ustoziga nisbatan qarama-qarshilikni yuzaga keltiradi. Tarbiyadagi haddan tashqari yumshoqlik esa, shogirdga ustozga nisbatan mensimaslik hissini yuzaga ketiradi. U o‘z ustozini aldashga va ustidan kulishga harakat qiladi, deb tushunadi. Farobiy psixologiya sohasida aniq bir asarlar yozmagan bo‘lsa ham u Aflotun (Aristotel) psixologiyasining asoslarini mahalliy sharoitda moslashgan holda talqin qiladi va buning oqibatida O‘rta Osiyo falsafiy qarashlariga xos bo‘lgan psixologik dunyoqarashlar shakllandi.

Farobiyning ilm-fan sohasidagi qarashlari o‘zidan keyin yashab o‘tgan mutafakkirlar - Beruniy, Ibn Sino o‘z ta’sirini o‘tkazdi va o‘z navbatida bu mutafakkir Farobiyni o‘zlarining ustozlari deb hisoblaydi.

Abu Rayhon Beruniy-953-1050 yilda o‘zining qator asarlarida psixologik va pedagogik qarashlarini bayon qiladi. Bular inson shaxsining shakllanishi, axloqiy kamoloti, aql-idroki, tafakkuri haqida fikrlaridir. Beruniyning «Qadimgi avlodlar obidalari» asarida ba’zi odamlar shaxsining shakllanishida ularning xulq-atvorida mavjud bo‘lgan ziqnalik, yolg‘onchilik, munofiqlik, xushomadgo‘ylik, ikkiyuzlamachilik kabi illatlarning shaxs taraqqiyotiga salbiy ta’siri haqida to‘xtalib o‘tadi. Bu illatlarga qarama-qarshi oqil odamlar haqida o‘z fikrini bayon qiladi. Beruniyning fikricha, oqil odamlarning taraqqiyoti va uning ruhiyatining rivojlanishi hech bir to‘siqlarsiz ijobiy rivojlanishga ega bo‘ldi deb tushuniladi. Beruniy psixologiya soxasida aniq bir asar yozmagan bo‘lsa ham, Farobiy ta’limoti ta’sirida inson shaxsining kamoloti, uning aql-idroki, ruhiy taraqqiyoti haqidagi o‘zining psixologik va pedagogik qarashlarini hamma asarlarda to‘liq bayon qiladi [3].

Masalan: «Mineralogiya», «Hindiston», hislar bilan seziladigan va aql bilan bilinadigan bir qator

kitobning tarjimasi degan kitob va risolalarida o‘zining ruh haqidagi qarashlari, ruhiyatning ba’zi muhim masalalarini bilish va tafakkur jarayonlari haqida juda ko‘p, g‘oyat qimmatli fikr-mulohazalar mavjud. Beruniy olamni obyektiv reallik, inson irodasidan tashqarida mustaqil ravishda mavjud bo‘lgan borlik sifatida qaraydi. Beruniy kishi ongi, tafakkuri va ruhiyatini moddiy jismdan keltirib chiqargan holda tasavvur etadi.

NATIJALAR

Beruniy Abu Ali ibn Sino bilan bo‘lgan munozaralarida barcha narsalarning asosida 5 ta element, ya’ni suv, olov, havo yer, bo‘shliq yotishini hamda dunyoni bilish jarayonida bilimlarimizning manbaini sezgi a’zolarimiz va ular orqali qabul qilgan hissiy bilmimiz tashkil etadi deb ta’kidlangan. U «agar sezgi a’zolarimiz bo‘lmaganda olam tasavvurga ega bo‘lmasdik. Umuman inson narsa va jismlarning rangini bilmagan bo‘lardik» deydi. Bunda Beruniy sezgi organlar faoliyatiga baho berib materialistik pozitsiyada turganligini ko‘ramiz.

Abu Ali ibn Sino - 980 yili Afshona qishlog‘ida (Buxoro yaqinida) tug‘ilgan. Ibn Sino o‘zining ilmiy dunyoqarashi bilan butun jahonda fan taraqqiyotiga va uning rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatgan olim hisoblanadi. Chunki uning asarlari jahonning hamma tillariga tarjima qilingan va o‘zining hayotligi paytida Yevropada Avitsenna nomi bilan, uning asarlari ta’lim maskanlarida o‘quv quroli sifatida foydalangan. Uning «Tabobat qonuni» asari o‘sha davrdagi, keyingi davrdagi va hozirgi davrida ham tibbiyot sohasidagi olimlarning qo‘llanmasi hisoblanadi. Ibn Sino «juda og‘ir va mashaqqatli hayot kechirgan». Shunga qaramasdan ilm-fanning hamma sohalarida o‘zining o‘chmas izini koldirgan.

Ibn Sino jahonda birinchi bor psixologiya fanida tajriba amalga oshirgan alloma hisoblanadi. U emotsional holatlar bo‘yicha dastlabki tajribalarni amalga oshirgan. Uning «Tadbiri manozil» asarida ta’lim-tarbiyada uning psixologik asoslariga alohida e’tibor bergan. Bu asarda alohida bob bo‘lib, bu bob bolalarni tarbiyalash, maktabda o‘qitish deb nomlanadi [5].

MUHOKAMA

Ibn Sino birinchi bor tarbiyada suhbat metodini qo‘llashni taklif etadi. Bolalarni o‘qitishda va tarbiyalashda bir guruhda yoki jamoada tarbiyalansa, ular faoliyat turlarini amalga oshirishda bir-biriga moslashadi, bir-biriga hurmat-e’tibori kuchayadi va jamoaning ta’sirida keraksiz odatlarni yo‘qotadi deb ta’kidlaydi. Bu bilan u birinchi bor ijtimoiy psixologiya asoslariga ham asos soldi. Bundan tashqari Ibn Sino tarbiya metodlari haqida ham to‘xtalib o‘tadi. Tarbiya metodlaridan oila tarbiyasi, oilda bola tarbiyasini amalga oshirishda regional xususiyatlarni qo‘llash zarurligini ta’kidlaydi. Ibn Sino shaxs taraqqiyotida musiqaning o‘rni haqida ham to‘xtalib o‘tadi. U allaning ahamiyati haqida shunday deydi: «Aytilgan qo‘shiqning so‘zlari tanaga qaratilgan bo‘lsa, uning ohangi bolaga qaratilgan»,-deydi. [5] Ibn Sino Aristotel va Farobiy ta’limotiga asoslanib ruh va tana haqidagi ta’limot doirasida fikr yuritgan. Chunki u ham o‘zidan oldingi allomalar kabi tana va ruh haqidagi ta’limotni, jon ta’limoti doirasida ta’kidlaydi.

Mahmud Qoshg‘ariy. XI asrda yashab o‘tgan alloma, Turkmaniston yerlarida yashab o‘tgan. U o‘sgan, ya’ni O‘rta Osiyo hududida yashaydigan xalqlarning qabila va elatlarning urf-odatlari, an’analari, e’tiqodlarini, o‘zining shu davrgacha saqlanib qolgan asari «Devoni lug‘ati turk» da bayon qiladi. Qoshg‘ariy psixologiya sohasida biron-bir to‘laqonli fikr aytmagan bo‘lsa ham, o‘zining olib borgan izlanishlari bilan etnopsixologiyaning mu’lum yo‘nalishlariga asos soldi.

Unsurmoniy Kaykovus - 1022 yilda tug‘ilib 63 yoshida o‘zining «Qobusnoma» asarini yozgan. Bobosi Kobus o‘ta zolim, ayovsiz hukmdor bo‘lgan. «Qobusnoma» asarining psixologik nuqtayi nazaridan analiz qiladigan qismi bu –27 bobi hisoblanadi. Bu bob «Farzandlarni parvarish qilish fikrida» deb ataladi. Unda farzandning ota-onani hurmat qilish, oila tarbiyasi, oilada ota-onaning farzandiga tarbiya berish usullari va farzandlarni parvarish qilishda uning yosh davrlarga e’tibor berish haqida to‘xtaladi. Bu bob psixologik nuqtayi nazardan juda ham ahamiyatga egadir.

ISSN 2181-9572

XULOSA

Abdurahmon Jomiy o‘zining yaratgan asarlarida shaxs taraqqiyoti haqida teologik nuqtayi nazardan fikr yuritgan. U birinchi bor shaxs tipologiyasini yaratgan, 6 ta tipdan iborat bo‘lib, bu tipdagi shaxslar xursandchilik nima ekanini bilmaydi, degan fikrni ilgari surdi.

Shulardan:

1- tip – hasadgo‘y (birovlarning yutug‘ini ko‘rolmaydi, kayfiyatini buzadi)

2- tip – g‘iybatchilar

3- tip – tasodifan boyigan kambag‘allar

4- tip – amalparastlar

5- tip – ziqnalar

6- tip – axloqsizlar

Bu tipologiya faqat salbiy ko‘rinishlarni yoritgan bo‘lsa ham (badiiy nuqtayi nazardan) shaxs tipologiyasi haqidagi dastlabki klassifikatsiya hisoblanadi.

Jaloliddin Davoniy – O‘rta Osiyo mutafakkirlarining ichida birinchi bor psixologiya haqida traktat yozgan alloma hisoblanadi. Bundan tashqari ta’lim psixologiyasi bo‘yicha bolalarni tarbiyalash metodlari va «Xohishlar etikasi» asarini yozgan. Inson xarakteri haqida batafsil to‘xtalib o‘tgan. Xarakter hislatlarni salbiy tomondan o‘zgartirish mumkin, degan fikrni ilgari surgan. Davoniy bolalarning psixik taraqqiyotiga muhitning roliga yuqori baho bergan. Bundan tashqari Davoniy bolalarning qalbini toza taxtaga o‘xshatadi, unga xohlagan narsa yozish yoki chizish mumkin. Ularning psixikasi esa toza qog‘ozga o‘xshaydi va bu qog‘oz uning hayotida to‘ldiriladi, deb ta’kidlaydi.

Uning bu fikrlarini undan 200 yil keyin buyuk ingliz faylasufi Djon Lokk «Tabula rasa» ta’limoti bilan fanga kiritadi. Demak O‘rta Osiyo mutafakkirlari o‘zlarining ilmiy dunyoqarashlari bilan jahon fani taraqqiyotiga va uning rivojlanishiga salmoqli hissa qo‘shgan. Ularning yaratgan asarlari fan va texnika taraqqiyotining boshlanish davrigacha o‘quv qo‘llanmalari sifatida qo‘llanib kelgan. Ba’zi asarlari esa hozirgi kunga qadar ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abu Ali ibn Sino. Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993.
2. Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. – T.: Fan, 1994.
3. Barkamol avlod – O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T.: Sharq, 1997.
4. Hasanov S. Xorazm ma’naviyati darg‘alari. – T.: Adolat, 2001. – 114 b.
5. Munavvarov A.K. Pedagogika. – T.: O‘qituvchi, 1996.